ղացիների հասարակական (ընկերակցական) միտաքս քաշելու գործարանները: Միայն այդ տեսակ գործարանները կարող են բարձրացնել մետաքսաքաշութեան գործը կատարելագործութեան յայտնի աստիճանին, որովհետև միայն այդ պայմաններով գիւղացին լի վարձատրութիւն կը ստանայ իր աշխատանքի համար:

Շատ ցաւումենք, որ պ. Խօջայեանը չընդարձակեց խօսքը այդ առարկայի վրա, և աւելի մանրամասնաբար չը մեկնեց այդ տեսակ գործարանների կազմակերպութիւնը, իսկ համեստ կերպով աւելացրեց, որ ինքն միայակ իրան թոյլ է համարում վճռել այդ նշանաւոր խնդիրը, բայց եթէ Գիւղատնտեսական ընկերութիւնը կը ճանաչէ այդ տեսակ հիմնարկութիւնների օգուտը և անհրաժեշտութիւնը, չի դժուարանայ ինքն մշակել մի պրոգրամմա:

Առաջարկութիւնը մեծ համակրութեամբ ընդունվեցաւ ընկերութենից և պ. Նախագան, ասեց, որ պ. Խօջայեանցից յարուցած խնդիրը կ'առաջարկվի ընկերութեան խորհրդին և կ'ընտրվի մի յանձնաժողով որ և կը մշակէ պրոգրամման:

Մենք չենք երկբայում, որ ընկերութիւնը կ'աշխատէ իրագործել այդ միտքը, բայց մեր պարտաւորութիւն ենք համարում աւելացնել, որ եթէ մեր կալվածատէրերը չը համակրեն այդ մտքին և չ'աշխատեն նրան իրագործել իրանց ազդեցութեան տակ գտնված գիւղական շրջանում,—հազիւ թէ այդ գաղափարի իրագործումը ցանկացածին չափ աջողվելու է:

ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Պատուելի լրագրի էջերի մէջ (№ 5) կարդացինք մեղ վերա մեղադրանք, որ իբր թէ մենք կրքով ենք շարժվում, իբր թէ սուտ ենք խօսում.—Ցեմենք պարոններ, բարձր ուսում ստացածներ հվ է սուտ խօսում, դուք թէ մենք: Մենք ասացինք, թէ՝ «Մեղուն» մինչև հիմայ չէ կարող հասկանալ, որքան օգտաւէտ են թատրօնի վրա թարգմանական բեմական գրվածները...խնդ: (տես № 3): Պատուելի լրագիրը հերքումէ մեր ասածը, աւելցնելով թէ յիշեալ համարում ակնարկութիւն անգամ արած չէ թարգմանական բեմական գրվածների մասին:

Մենք գիտէինք թէ «Մեղուն» ինքն իրան չարունակ հակառակումէ, թէ առաջնորդող յօդվածների մէջ կղերական մտքեր է յայտնում, իսկ քաղաքական բաժնի մէջ խօսելով ասենք Եվլյացրիայի կամ ուրիշ երկրի վրա, յարձակվում է հոգևորականների դէմ, թէ առաջնորդող յօդվածների մէջ պաշտպանում է որդեգրութեան անհրաժեշտութիւնը Ներսիսեան դպրոցի մէջ, իսկ ներքին բաժնի մէջ զարմանումէ թէ արուեստագործական ուսումնարանի մէջ մտցնելու են զիլերթիներ և այլն,—բայց մեկ բան չը գիտէինք՝ այն է, որ յիշեալ լրագրի խմբագիրները իրանք չը գիտեն ինչ է գրվում նրանց թերթի մէջ և ուրիշները պիտի նրանց մատով ցոյց տան ու յիշեցնեն նրանց անդիմութիւնները ու վնասակար հակասութիւնները:

Ահա՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի այս տարվայ № 3-ում տպած է (երես 3, էջ 2) «Բիշելիոյի» մասին՝

Այս ներկայացմամբ ևս մեր դերասանները հաստատեցին մեր այն միտքը, որ մենք յայտնել ենք անցեալ տարուայ «Մեղուի» 40 համարում, այն է՝ թէ թարգմանած պիէսաներ իսաղալու համար հարկաւոր է, որ նախ՝ դերասանը ծանօթ լինի այն կենդանի հետ, որի շրջանից նա կատարում է հանդէս դուրս գալ, և ապա ընդունի իր վերայ այս կամ այն դերը: Դժբաղդաբար, ինչպէս երևումէ, դերասանները չեն հասկանում կամ չեն կամենում հասկանալ այս հասարակ միտքը, որ շարունակում են Ռիշելիոս, Երեսուն տարի և Սէր և Նամաշարուն (?) պիէսաները տալ:

Երբ մի լրագիր մի համարի մէջ ակնարկութիւն է անում իր նախընթաց համարներից մինի վրա, ասելով «Այս ներկայացմամբ ևս մեր դերասանները հաստատեցին մեր այն միտքը որ մենք յայտնել ենք անցեալ տարուայ մեր 40 համարում»—այդ նշանակում է թէ լրագիրը վկայութիւն է բերում իր նախընթաց համարներից այն համարը, որ պիտի հաստատէ իր յայտնած միտքը...ուրիշ կերպով չէ կարելի հասկանալ (բարի կրքերը մի կողմ թողնելով)... Իսկ ինչ է յայտնած այն երևելի 40-որդ համարում: Ահա ինչ՝

Ինչ որ վերաբերում է պիեսայի արժանաւորութեան, մեր կարծիքով, այնպիսի գլուխգործները, որպիսի է այդ «Երեսուն տարին» մեր հայկական բեմի վերայ ներկայացնելը գեռ ևս միտք չունի. եթէ թատրօնը լինում է մեզանում ոչ թէ միայն զուարճութիւն պատճառելու նատողներին, այլ նա և մի ինչ օգուտ քաղելու մեր միջին դասի ժողովրդի համար, որոնցից մեծ մասամբ բաղկանում է մեր քաղաքը և որոնք սովորաբար այցելութիւն են անում մեր թատրօնին, մենք կարծում ենք, որ Ֆրանսիայում պատահած մի դէպք ներկայացնելը մեր բեմի վերայ բոլորովին խորթ և անօգուտ կը լինի. (Մեղու. № 40. երես 159, էջ 3.)

ՆԱՄԱԿ ԳԱՆՁԱԿԻՑ

Ինչպէս իմ անցած նամակում խոստացայ հետեել Մշակի պրոգրամային, ահա կատարում եմ նորան առ այժմ մի հայեացք ձգելով մեր Գանձակ քաղաքի դիրքի և նորա շրջակաների վերայ. ապա հետևապէս կխօսեմ նորա ազգաբնակութեան, ժողովրդի դասակարգերի, վաճառականութեան, արհեստի, նոցա սովորութիւնների, հակացողութեան և երկրի բերքի վերայ:

Գանձակ քաղաքը աշխարհագրական դիրքով գտանվում է հիւսիսային լայնութեան 41° և մերիդիանից դէպի արևելք 61°-ի տակ, Կուր գետի երկարութեամբը ընկնող տափարակ դաշտավայրի լայնութեան վերա, առաւել մօտ իւր հարաւային բարձրաւանդակներին, քան թէ նոյն իսկ Կուր գետին 195 վերստի չափ տարածութեամբ հեռի Թիֆլիզից:

Գանձակու հին-նահանգական սահմանները արևելեան կողմից հասնում են մինչև Ղարաչայ-գետակը, որի և քաղաքի մէջ գտանվում է Քիւրակչայը երկու կողմից ևս միջին թուով մօտ 20 վերստի հեռաւորութեամբ: Հարաւային կողմից Նորա և Սևանայ լճակի կամ, նոր Բայազդի մէջ գտնվող բարձրութիւնները, սրանց վերին սարա-փեչերը հազիւ թէ 10 կամ 12 վերստ հեռաւորութիւն ունեն քաղաքից. և այս փեչերի վերա կամ փոքր ինչ բարձր գետեղված են Գանձակու բոլոր հայաբնակ գեղերը առանց մի քանիսի բացառութեամբ:

Արևելեան կողմից հասանում է մինչև Զագամը, նոյնպէս իւր սահմանի միջավայրում թողնել Շամքուռ գետակը երկու կողմից ևս միջին թուով 26 վերստի տարածութեամբ: Իսկ հիւսիսային կողմից մինչև Կուր գետը և նոյն գետակների խառնարդներ (որտեղ նոքա խառնվում են Կուր գետին), և այս ջերմ դաշտերում գտանվում են մեր թավառական թուրքերի գիւղերը կամ լաւ ասած ձմերանոցները (ղշլաղ):

Վերջին տարիներումս երբ Գանձակը զաւառական քաղաք դարձաւ, նորան պատկանեցին Շուշի և Նուխի քաղաքները իրանց նահանգներով արևելեան կողմից. իսկ արևմտեան կողմից Շամշադին և Ղազախ նահանգները:

Այս շրջանկատողութիւնից յետոյ ընթերցողին կհրաւիրեմ նկատել քաղաքի պատկերը, որից յետոյ նորա կլիման, ջուրը և ապա քանի մի գիտելիք:

Զննելով որ քաղաքը շրջապատած է այգիներով բայց նորա մէջ ևս իւրաքանչիւր մի տան մօտ կամ բակի կիսամանում գտանվում է մի այգի կամ մի փոքրիկ տեղ, որտեղ լինում են պտղատու ծառեր և ցանվում են զանազան բանջարեղէններ և ծաղիկներ: Փողոցները ընկած են առանց մի որ և է կանոնաւոր ուղղութեան և մի կողմից կրում են չարունակարար դարաւոր հասակով ասենիներ (չինար) և ուռիներ առաւել փոքր թուով առաջիններից: Իւրաքանչիւր մի պարտեզում կամ այգիում բացի պտղատու ծառերից գտնվում են ամենին և նուրբ բարձրութեամբ բարդի ծառեր, որոնք մեծ մասամբ գտանվում են նոցա առաջին ցանդապատի երկարութեամբ:

Այս ծառազարդ քաղաքում հազիւ թէ նկատելի են լինում տները և այն միայն մօտից, եւրոպական ճաշակով: Թիֆլիզից դէպի Գանդակ գնացող ճանապարհորը Շամքուռ գետակը անցնելով մօտ քսան վերստից արդէն նկատումէ գեղ հօրիզոնում քաղաքի պատկերը: Այդ տափարակ և միանգամայն երկար դաշտավայրում նորան թըվում է թէ հանդիպելու է մի իրտ անտառի, բայց հետզհետէ մօտենալով գեղեցկանում է նորա առաջ այդ տեսարանը. (մանաւանդ երբ նկատելի են լինում բարդի և սօսենի ծառերի կատարները, որոնք հսկայաձև բարձրանալով հպարտութեամբ պատերազմում են հողմի և ջերմութեան հետ: Գեղեցիկ է մանաւանդ Գանձակու գարնան առաջին կիսամասը մարտ ամսից մինչև ապրիլի վերջին կէսը, որը ներկայանումէ իբրև մի հրապուրիչ տարածուի բաղկացած գոյն զգոյն ծաղիկներից:

Ցեղի կլիման շատ ջերմ կլինէր եթէ չմնացնէին դորան իւր հարաւային սարերը. իսկ եթէ ունենար սա մի բաւարար ջուր, որ կարողանար սրբել նորա օդը պակասող անմաքրութիւնները, ապա ևս շատով կհամարձակվէի ասել որ սորա կլիման ջերմ չէ Թիֆլիզից: Բայց այժմ սորա բընակիչները յուսախ վերջերից մինչև օգոստոսի վերջը, բաւականին ճնշվում են մանաւանդ ջրի պակասութիւն զգալով. իսկ օտարներին գրէթէ անտանելի է լինում այդ ժամանակները:

Քաղաքի արևելահիւսիս և արևմտահիւսիսային կողմերը աւելի ջերմ են, բայց որքան մօտենումես դու դէպի հարաւ նոյնքան դիւրաշնչելի է լինում քիզ. այնպէս որ քաղաքի վերին մասներում բոլորովին առողջարար է օդը, իսկ ջուր համեղ և մաքուր ամենայն տեսակ խառնարդներից: Որովհետև Գանձակու գետակը (և ինձ այդ անունը կը-րում է իւր վերա) որ ընդ միջելով քաղաքը, անցնում է դէպի Կուր գետը, բերում է իւր հետ շատ վատ առողջ սև ջրեր (զարասու), որոնք մեծ մասամբ բղխում են քաղաքին մօտ նոյն գետակի վերայ գտնվող կարմիր ժայռի (ղղլ- ղայայ) տակերից: Իսկ վերը յիշած ջուրը որ մատակարարում է քաղաքին վերին մասերը և անվանվում է Թոփչի, չէ պարունակում իւր մէջ ոչ մի սև ջրի խառնուրդ:

Ասացի որ գետակը ընդմիջելով քաղաքը անցնում է Կուր գետը թափվելու, բայց չմոռանանք որ նորանում երբէք ջուր չէ մնում: Մանաւանդ քանի մի տարիներից հետ, քաղաքի ներքին մասի բնակիչները գոհ են, եթէ մշտապէս իւրանց հասանէր նոյն սև ջրի վերջին մնացորդը *), որովհետև, գետակը ոչ թէ միայն փոքր է ըստ ինքեան, այլ և դեռ քաղաք չհասած արդէն ցամաքացնում են նորան նոյն իսկ քաղաքի շրջակայքը գեղեցկացնող առուները: Խեղճ գետակի ցամաք հեղեղատը միայն անցած է քաղաքի միջով, որի մէջ հազիւ թէ ջուր է տեսնվում երբեմն, իսկ գարնան ժամանակ սաստիկ կատաղութեամբ յորդում է այդ ջուրը և շատ անգամ արգելք էր լինում ժողովրդին անցնելու դէպի փողոց, քանի որ հիմնաւոր կամուրջ չկար Նորա վերայ, բայց մօտ տարիներումս շինվելով նոր և գեղեցիկ չուգունի կամուրջ, արդէն բարձված է այդ արգելքը:

Գետակի արևելեան կողմը, որ քաղաքիս առաջին մասն է, նշանաւոր է ա. բերդով, որ շինած է հին աճեկական ճաշակով (թէ և նորերումս քանի մի փոփոխութիւններ արած են) և բ. հրապարակով՝ (մէյդան) որ հռչակված է իւր մեծութեամբ և շրջապատված սոսիներով: Այդ սոսիների տակից (ինչպէս և առ հասարակ միւսների) անընդհատ մի ջրով լի առուակ է անցնում, առանց որոյ իսկոյն կչորանային այդ ծառերը, և դոցանից քանի մի քայլ յետ շղթայաձև բայց և առանց տեսակների կանոնաւորութեան խառն ի խուռն կերպով ընկած են ամենայն կարգի կրպակներ, իսկ արևմտեան երկայնութեամբ գտանվում են առ հասարակ կրակ բանացողների գործարանները. եթէ կարելի է այսպէս անվանել:

Հրապարակի վերին ծայրում (հարաւում) գըտանվում է մուսուլմանների մզկիթը (մէչիդ) և այդ հրապարակից նորա գաւիթը մտնող դռան տակի վերայ հակայի պէս վերին բարձրացած երկու աշտարակներ, որոնք հասնում են սոսիների բարձրութեանը և նոցա գմբէթի լուսնի կիսապատկերը կարծես կամենում է դուրս երևել ծառերից բարձր: Թէ ինչ պատմական յիշատակներ ունեն այդ աշտարակները, ես թողնում եմ, միայն թէ դրա երբեմն ռուսաց տիրապետութեան օրով կործանված էին, բայց օսմանեան վերջին պատերազմի ժամանակ 1853 և 1854 թուականներին նորից բարձրացան, և սոցա գմբէթի տակից մոլլան իւր ազանով աղօթքի է հրաւիրում մահմետականներին:

Քաղաքի այս մասնում բնակվում են թուրքեր և մասնաւոր հայեր երկու աւանձին թաղում. որոնց անվանվում են Ղորաչէն և Երևանցոց թաղ:

Երկրորդ մասը քաղաքիս գետակի արևելեան կողմն է, որը իւր մաքրութեամբ և կլիմայով բոլորովին որոշվում է առաջինից: Քաղաքիս գեղեցկութիւնը թէ և նախանձելի չէ իւր նեղ փողոցներով, և տգեղ շինութիւններով, բայց սորա այս մասը, որին անուանում են Քիլիսաքանդ (եկեղեցու թաղ) գոնէ մասամբ գեղեցիկ է առաջինից: Դատարանների մեծ մասը այս թաղումն է գտանվում, որի հետ և շինութիւնների գեղեցիկը: Այս թաղումն է Գուբերնատորի (գաւառապետի) բնակարանը, հայոց մայր եկեղեցին, յաջորդարանը, և մի այլ նորակառոյց խաչաձև և հոյակապ եկեղեցի, սուրբ Լուսաւորչի անվամբ, կանգնած վեց քարեայ սիւների վերա ևայլն ևայլն:

Այս թաղում բնակվում են հայեր, և մանաւանդ թուրքեր որոնց անվանում են մոլլա-ջալլու:

Թողնում եմ առ այժմ քաղաքիս բնակիչների թիւը, նոցա պարապմունքը, արհեստը, վաճառականութիւնը երկրի բերքը—խաղողը-գինին, հացը, բրինձը, մետաքսը և այլն և այլն և վերջացնում եմ խօսքս ասելով՝ որ մինչև այժմ ժողովուրդը շատ սառն էր դէպի շինութիւնները, բայց վերջին ժամանակներս երբ տների գինը բարձրացաւ, զգաց նա պէտքի կարևորութիւն, ուստի և յանձն առնելով այդ մասին ծագած բոլոր վնասները անցեալ 1872 թ. մի նախագիծ կազմեց և առաջարկեց Կովկասի փոխարքային հաստատելու: Այս նախագծի վերայ այժմ ցանկացողները ճարտարապետից ստանում են պլան և ֆասադ և այսպէս գտանվում են բաւականին աւարտած և գեռ ևս կիսաւարտ յարմարաւոր տներ, մանաւանդ հայերի մէջ:

Մաժակ

1873 թիւ, յունվարի 15-ն:

Ց. Գ. Եթէ իմ անցեալ նամակս կարդալու բաղդ ունենան մեր պատուելիները, թող չչփոթվին, որ նորա գրելուց յետ մի քանի իրողութիւնք այլ կերպարանք են ստացել. բայց ոչ երբէք դէպի լաւը: Մանաւանդ նախկին հոգ. ներկայացրած հաշիւ մինչև այսօր քնում է Տէր Ցաշորդի արկղի մէջ, իսկ ներքին խաղարկութեան 5% տոմսակները մինչև այսօր չեն կամենում ստանալ պ. Ափանասեանից: Ցաւում ենք, որ այս հաշիւնվերաբերած մի պարոնի նամակ մինչև այսօր անտիպ է մնում:

Մ...

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՑԻՒՐԻԽԻՑ

Երբ մարդս՝ իւր պակասութիւնները ճանչնայ և խոստովանի, ըսել կըլլայ թէ՝ զայն ուղղելու տրամադրութեան մէջ է կամ կիսով չափ ուղղած, նոյնպէս եթէ մենք՝ Հայերս ալ՝ մեր թերութիւնները խոստովանինք՝ անչուշտ պիտի կարենանք նաև զանոնք ուղղել, բայց դժբաղդաբար՝ շատերնիս՝ մեր ունեցած թերութեանց, յոռի սկզբանց և անհաստատ ընթացից վրա յամառելով՝ զանոնք իբրև պատուական յատկութիւններ ընդունած ենք, և պիտի պահենք պնդիւ գուցէ թէ և ևս շատ ատենները: Մանաւորապէս Պոլսոյ վրա խօսիլ կուզեմ, ուր՝ մեր ազգային կացութիւնը բաւական ծանօթ է ինձ: Պոլիս դպրոցներ ունի, ընկերութիւններ, խօսարան կամ լսարաններ և լրագիրներ, Պոլսոյ ժողովուրդը իւր ունեցած այդ հաստատութեանը վրա կը պարծի, յառաջադէմ կը կարծէ զինքը և կը հրճուի պնդելով թէ իրաք յառաջադէմ է և ահա այդ է իւր ամենամեծ սխալը վասն զի ինչպէս ամեն մարդ գիտէ, Պոլսոյ դպրոցներուն փրոկրամները թիւնեերու երկար չարք մը կը պարունակեն, չարք մը որոնց մեծագոյն մասը արդի Եւրոպական լոսաւորութեան մէջ խել մը յիմարութիւններ են, մէկ մասին ըստուերն անգամ չիկայ, իսկ միւս երրորդ մասը կը սորվեցուننն այնպիսի ոգորմելի կերպով մը որ՝ աշակերտը դպրոցէն կելնէ և մեծամտութեամբ մը կըսէ, «ես գաղղիերէն գիտեմ»:

Ընկերութիւնները բարձր, վեհ և վսեմ նպատակներով երեւան կուգան, Հայաստանը յերկինս կը բարձրացընեն, ատեն մը ժողովուրդը կը խաբեն և կը տեսնես որ օր՝ալ ընկերութեան գանձապետն մեծ. Թ. Դ. էֆէնտի Զաքչաքեանը մնանկացեր և ընկերութիւնն ալ իւր նպատակին արդէն հասեր է... Վերջապէս խօսարաններ, խաբաններ, թատրոններ և լրագիրները այնպիսի գաստիարակութիւն մը տուեր են մեր զովեստասէր երիտասարդութեան որ ամենքն ալ «քիչ բացառութեամբ» ճարտասան, բանաստեղծ, քաղաքագէտ, պատմագէտ, եղնեներ եղած են, մանաւանդ երբ օղիին գաւաթը ձեռքը բռնած ազգին յառաջադիմութիւնը խորհի, ահա այն ատեն մեր ազգասէրը Վարդանն ալ կը գերազանցէ Եղիշէն ալ Սոդոմոնն ալ... Եւ եթէ անգամ մ՝ալ իւր թերութիւնները իրեն ներկայացընես և յանդգնութիւն հրաւիրես, անմիջապէս կը զայրանայ, կը բորբոքի, կարհամարհէ և կըսէ. «հանդգնիչ է, ապերախտ է»: Պոլսոյ ազգային կացութեան վրայ չեմ ուզեր երկարաբանել, վասն զի, ազնիւ ընթերցող, եթէ կուզես քիչ մը ատեն թողուլ այն հանապազօր լը-

*) Քաղաքի ա. մասնում փողոցից մօտ գտնվում է մի քանի անով բերած ջուր (քահրիզ) նոյն սև ջրերից, որով կառավարվում են ամբողջ փողոցաւաքները և նոյն թաղի բնակիչների մի մասը: